

Щербина І.В.

ЛІКВІДАЦІЯ ПРИВАТНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ (1928 – 1932 рр.) : ІСТОРІОГРАФІЯ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Актуальність дослідження полягає у недостатній кількості наукових праць, присвячених історіографії радянського періоду з проблеми ліквідації приватних підприємств в період зламу НЕПу. **Мета статті** – проаналізувати стан вивчення питань ліквідації нової буржуазії та систематизувати історичні дослідження з даної проблеми. **Головне завдання дослідження** пов'язане з ретельним аналізом наукових публікацій 1920-х – 1980-х рр. щодо ліквідації приватного підприємництва в Україні.

Перехід України до ринкової економіки після розпаду Радянського Союзу створив умови для формування нової верстви українського суспільства – приватних підприємців, які з часом повинні стати основою середнього класу. Але приватне підприємництво існувало і в царській Росії, і за радянських часів. І як показує досвід суспільно-економічного розвитку XIX-XX ст., ринкова економіка є поки що єдиним шляхом до підвищення добробуту всього населення. З цим тимчасово, у 20-х роках минулого століття, вимушені були погодитися непримиримі борці з приватною власністю – більшовики, які визнали нову економічну політику як можливий вихід з кризового становища. Але коли економічну ситуацію в країні вдалося дещо стабілізувати, ідеологічні догмати та прагнення до розбудови „нової імперії” створили умови для ліквідації ринкових відносин та їх носіїв – непманської буржуазії.

Руйнація приватнопідприємницького сектора в економіці супроводжувалася процесами декласування підприємців та членів їхніх сімей, що зазнавали жорстоких утисків та соціально-політичної дискримінації з боку радянської держави.

Дана проблематика ще не дістала достатнього наукового висвітлення, оскільки тривалий час тема розвитку приватного підприємництва та ролі держави в економіці не розглядалася як актуальна. У період функціонування радянської тоталітарної системи не могло бути й мови про об'єктивне вивчення, а тим більше використання великого досвіду розвитку приватнопідприємницької діяльності епохи непу, і лише в наш час створилися необхідні умови для об'єктивного та глибокого дослідження різних аспектів зазначеної проблеми.

Треба підкреслити, що курс на ліквідацію капіталістичних елементів наприкінці 1920-х років відбивав широко розповсюджені в тодішньому суспільстві настрої. Можливо, мало хто замислювався у 1927 році, що господарські успіхи, досягнуті державою у роки непу, були значною мірою пов'язані з підприємницькою діяльністю капіталістичних елементів. У масовій свідомості дуже міцно укорінилася ілюзія того, що економічні перемоги були отримані всупереч господарській діяльності приватного капіталу.

Авторами робіт, що вийшли в середині 1920-х років, як правило, були керівні діячі більшовицької партії та радянської держави, відповідальні працівники планових, фінансових та статистичних органів, а також економісти та публіцисти. На цей час серед керівництва комуністичної партії складаються дві головних точки зору на перспективи подальшого соціалістичного будівництва. Виразником однієї з них був економіст та партійний діяч, близький соратник Л. Троцького - Є. Преображенський.

Доводячи, що доля соціалізму в СРСР залежить від швидкої індустріалізації, Є. Преображенський торкався проблеми здобуття ресурсів для інтенсивних капіталовкладень, особливо для сектору виробництва засобів виробництва. Розглянувши обмежені альтернативи, можливі в ізольованій радянській Росії, він прийшов до висновку, що суттєвим джерелом капіталовкладень може бути тільки селянське господарство. Таке вирішення задачі швидкої індустріалізації полягало в попередньому інтенсивному перекачуванні додаткової вартості з селянського в промисловий державний сектор [1, с. 65-67].

Є. Преображенський відкидав насилля та конфіскацію як недопустимі заходи відносно селянства, але при цьому пропонував накопичувати ресурси шляхом „нееквівалентного обміну” між містом та селом. Ціни на промислову продукцію необхідно було штучно підвищити, тоді як на сільськогосподарську – відповідно, знизити. Таким чином, держава купувала б за низькими цінами, а продавала б – за більш високими [2, с.89-90].

Головним опонентом подібної точки зору був М. Бухарін, який в середині 1920-х років став головним ідеологом комуністичної партії. Сутність бухарінських заперечень Є. Преображенському і основа його особистої економічної програми ґрунтувалися на переконаннях, що індустріальний розвиток залежить від розширення споживання. А це можливо було тільки за умов динамічного розвитку приватного сектору економіки. При цьому пролетарська держава, як говорив М. Бухарін, є не просто „політичною надбудовою”, оскільки вона включає в себе „економічні командні висоти”, то являє собою „складову частину виробничих відносин радянського суспільства або є частиною „базиса” [Цит. по: 3, с. 236]. Ця логіка була в основі бухарінського аргументу, що державний соціалістичний сектор в результаті природної еволюції підкорить „розбурхану неорганізовану економіку соціалістичному впливу” [4, с. 23].

Бухарінська програма закликала до індустріалізації через розширення та інтенсифікацію товарообміну між державною промисловістю та приватним сільським господарством.

Головні засади поступового переходу до соціалістичного будівництва у 1925-1927 рр. підтримував також Й. Сталін. Так, виступаючи з критикою поглядів Г. Сокольнікова на XIV з'їзді ВКП(б), він указував на необхідність розуміння „діалектики розвитку в обставинах диктатури пролетаріату”, „всієї складності та суперечності процесів, які відбуваються в нашій економіці” [5, с. 297]. А на липневому (1928 р.) Пленумі ЦК ВКП(б) Й. Сталін піддав нищівній критиці пропозицію прибічників Л. Троцького про надобкладення приватного капіталу, яке могло б призвести до його ліквідації, згубне при недостатньому охопленні ринку державною та кооперативною торгівлею [6, с. 320]. Проте, на практиці це аж ніяк не заважало Й. Сталіну та його прибічникам з політбюро ЦК ВКП(б) здійснювати таку антипідприємницьку по суті політику, що при-

звела на початку 1930-х рр. до ліквідації приватногосподарського сектору та практично повного зникнення непманської верстви.

Таким чином, можна говорити, що у стратегічному плані оцінка непу та ролі непманів серед керівництва більшовицької партії була досить одноставною, відрізнялися лише тактичні підходи: у який термін та якими методами позбутися „інородного тіла” в організмі соціалістичної держави.

Узимку 1927-1928 рр. виникла хлібозаготівельна криза, що призвела до запровадження надзвичайних заходів щодо управління народним господарством. Внаслідок їх застосування почався незворотний процес руйнації ринкових відносин, а отже, і процес ліквідації приватнопідприємницького сектору в економіці країни. Запровадження радянським керівництвом позаекономічних методів управління призвело до різкого погіршення суспільно-політичної атмосфери в країні.

Це, в свою чергу, негативним чином відбилося на наукових публікаціях, присвячених вивченню проблем приватного капіталу. Слід зазначити, що наприкінці 1920-х рр. ще залишалися можливості для різноманітного підходу в аналізі тих чи інших явищ. Так, у книзі помічника Прокурора СРСР І.Кондурушкіна „Приватний капітал перед радянським судом”, що була написана з класової позиції, діяльність непманської буржуазії розглядалась як цілком злочинна та контрреволюційна, спрямована на задоволення „хижацьких та користолюбських” інстинктів [7]. Для ілюстрації своїх висновків автор наводить фактологічний матеріал (частина його стосувалася і України) про нелегальну діяльність нової буржуазії, судові справи підприємців тощо.

Відомий більшовицький економіст і публіцист Ю. Ларін у своєму дослідженні (1927 р.) одним із перших звернув увагу на процес згорання приватнопідприємницького сектору, що розпочався в країні після переходу держави до політики індустріалізації. Автор намагався проаналізувати нелегальні шляхи використання приватного капіталу. Цінними є його зауваження щодо можливості створення новою буржуазією так званого „замкнутого кола”, при якому підприємці мали можливість уникнення контролю з боку радянських державних органів. При цьому, незважаючи на свою антипатію до підприємців-непманів, Ю. Ларін все ж таки визнавав їх певну позитивну роль у народному господарстві країни [8].

Спроба більш-менш об’єктивного аналізу тенденцій розвитку приватного капіталу була зроблена в статистично-економічному нарисі відповідального працівника ЦСУ УСРР Б. Сігала „До питання про приватний капітал на Україні” (1929 р.) [9]. Автором були розглянуті основні сфери діяльності приватних підприємців – промисловість, торгівля, житлове будівництво, приватний кредитно-грошовий ринок, а також проблеми державного регулювання приватного капіталу. Написані на значному і добре систематизованому фактичному матеріалі, аналітичні за своїм змістом нариси Б. Сігала не втратили своєї наукової цінності і зараз. У той же час автор дав (головним чином у висновках) класову, ідеологічно витриману оцінку ролі приватного сектору в соціалістичному господарстві.

У 1927-1930 рр. з’явилася чимала кількість окремих статей, автори яких цікавилися практичними питаннями процесу ліквідації приватнопідприємницького сектора. Вони намагалися відстежити шляхи зникнення приватного капіталу; встановити розміри та методи нелегальної діяльності підприємців, видавлених з легального сектору економіки; простежити процес використання підприємницьких капіталів, що були вилучені непманами з виробництва та торгівлі [10]. Дослідники цікавились тими методами, які використовували колишні підприємці для пристосування до існування в нових умовах. Окремі автори в цей час намагалися на основі статистичних обстежень з’ясувати соціально-професійний склад непманської торгової буржуазії, а також ті галузі приватної торгівлі, які ще продовжували функціонувати. Звичайно, дослідників цікавив вплив державної податково-кредитної політики на процес згорання підприємницької діяльності в Україні [11]. Слід сказати, що позиції багатьох авторів були політично та ідеологічно заангажовані, а в їхніх висловлюваннях переважала лексика класової боротьби. Таким чином, у літературі цього етапу розглядалися злободенні питання, пов’язані з процесом ліквідації приватного підприємництва. На більшості праць уже позначилася сталінська теорія загострення класової боротьби в країні, хоча ще зустрічаються окремі дослідження, автори яких намагалися більш-менш об’єктивно вивчити проблеми еволюції приватногосподарського сектору економіки.

У 1930-ті – середині 1950-х років у радянській історіографії домінуючим стало обґрунтування та виправдання теорії „великого перелому”, що призвів до ліквідації економічного статусу нової буржуазії, а потім і її фізичного знищення. Взагалі, ситуація в СРСР на даному етапі не сприяла дослідженню ролі приватнокапіталістичного сектора в економіці країни. Тотальне панування державної форми власності на засоби виробництва, яке базувалося на позаекономічному примусі, спричинили різке послаблення наукового інтересу до цієї проблеми.

У 1949 році була опублікована праця Г. Глезермана „Ликвидация эксплуататорских классов и преодоление классовых различий в СССР”, в якій автор на базі марксистсько-ленінської методології доводив неминучість ліквідації експлуататорських класів, в тому числі і непманської буржуазії [12]. Фактичний матеріал для підтвердження ідеологічних постулатів практично не використовувався.

Слід зауважити, що більшість історичних праць цього періоду, в яких розглядалася зазначена тема, мали вузьку джерельну базу, і головним їх завданням була ілюстрація положень „Короткого курсу історії ВКП(б)” [13]. На державному рівні підтримувалося і схвалювалося вивчення тільки досягнень в різних галузях соціалістичного будівництва. Ця проблематика витіснила вивчення питань нової економічної політики.

Зміна політичного клімату в країні в зв’язку з викриттям культу особи Й. Сталіна і спробами його подолання, стимулювали інтерес до вивчення раніше непопулярних (в силу політичної кон’юнктури) тем, у тому числі і періоду кінця 1920-х – початку 1930-х років.

Однією з перших праць з досліджуваної тематики стала монографія Л. Морозова, опублікована у 1960 році [14]. Автор, продовжуючи традиції дослідників 1920-х рр., показав господарські функції та питому вагу приватного капіталу в соціально-економічній структурі міського господарства, а також провідну роль адміністративних методів боротьби з непманською буржуазією наприкінці 1920-х років. З точки зору методології, робота Л. Морозова базувалася на сталінській теорії загострення класової боротьби і виправдовувала каральні заходи радянської держави відносно нової буржуазії.

У 60-70-х рр. ХХ ст. з'являються роботи І. Трифонова, В. Погорельського, В. Архіпова та інших істориків, присвячені дослідженню методів боротьби соціалістичної держави проти нової буржуазії у 1920-ті – на початку 1930-х рр. [15]. В цих роботах в обов'язковому порядку розглядалася та позитивно оцінювалася діяльність центральних та місцевих органів компартії щодо обмеження, а потім і ліквідації приватнокапіталістичного сектору. Ретельне виконання партійних вказівок радянськими органами (в тому числі фіскальними та каральними) забезпечувало перемогу в економіці соціалістичного укладу над капіталістичним. При цьому робилися висновки про те, що нова буржуазія втратила засоби виробництва в результаті, насамперед, господарського витіснення державним та кооперативним секторами з економіки. Однак цей висновок не був у достатній мірі підкріплений відповідними матеріалами, тоді як роль адміністративних методів здебільшого замовчувалася або ж вслякко применшувалася.

У дослідженні з історії радянської економіки, які вийшли друком у 70-ті – першій половині 80-х рр. ХХ ст., розглядалися окремі питання періоду непу [16]. Однак у цих працях висвітлювались, головним чином, причини переходу до нової економічної політики та її суть, процеси розвитку приватної торгівлі та промисловості, питання державного регулювання приватного капіталу та інші. Процеси ліквідації непу та непманської буржуазії не знайшли широкого відбиття в історичній літературі. Це було пов'язано з тим, що згідно з марксистсько-ленінською методологією історичних досліджень, згорання непу було закономірним етапом соціалістичного будівництва, і головним завданням комуністичної партії стало забезпечення незворотного поступу соціального прогресу. У зв'язку з цим майже всі дослідження з історії нової економічної політики цього періоду зосереджувались на висвітленні діяльності компартії щодо непу як перехідного етапу в процесі розбудови соціалістичної економіки. Роль приватного підприємництва та нової буржуазії подавалася здебільшого як деструктивна, а дії радянської держави по згорянню ринкових відносин, одержавленню економіки і ліквідації недержавних форм власності виправдовувались історичною необхідністю. Власне кажучи, верства підприємців та її роль у відбудові народного господарства залишалися поза належною увагою дослідників і на цьому етапі. Ці ж вади були притаманні і загальним дослідженням з історії народного господарства УСРР [17].

Значний внесок у вивчення поданих проблем зробили українські історики. Це зумовлено тим, що Україна посідала особливе місце в економіці Радянського Союзу. Значний економічний потенціал, сприятливі природнокліматичні умови, значні трудові ресурси забезпечували їй провідну роль у розвитку народногосподарського комплексу країни. У 1920-ті рр. відновлення приватного підприємництва дозволило суттєво прискорити відбудову міст і сіл України. Зрозуміло, що основу цих праць складала теза про вирішальну роль радянської держави у соціалістичному будівництві. Виходячи з цього положення і досліджувались процеси державного регулювання приватнопідприємницької діяльності, аналізувалися форми і методи щодо обмеження та витіснення непманів з промисловості і торгівлі. У даному контексті досліджувалися процеси ліквідації приватнокапіталістичного сектору економіки України в статтях О. Кучера та О. Єрмака [18].

Слід зауважити, що незважаючи на партійний диктат в історичній науці, деякі автори намагались певним чином відобразити неоднозначність тих процесів, які відбувалися в країні наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років. Так, відомий український історик С. Кульчицький у роботі, присвяченій проблемі здійснення індустріалізації, що вийшла у 1979 р., зазначав, що одним із головних джерел її фінансування був нееквівалентний обмін між державною промисловістю і селянськими господарствами [19].

Використання статистичних методів вивчення соціально-демографічної структури населення радянської України дозволило розширити джерельну базу проблеми, яка розглядається [20]. Але при цьому підкреслювалось, що, незважаючи на зростання питомої ваги непманів серед населення міст України, нова буржуазія „частково або повністю жила на нетрудові доходи” [21]. Далі йшли висновки щодо неминучості ліквідації „останніх експлуататорських верств” населення України.

Таким чином, у 50-першій пол. 80-х рр. ХХ ст. проблеми непу знайшли досить широке відображення в радянській історіографії. Позитивним моментом було те, що в багатьох працях, опублікованих у цей період, у науковий обіг було введено чимало архівних матеріалів і документів, які збагатили історичну науку щодо різних аспектів суспільно-економічного розвитку України періоду нової економічної політики. Одним із головних напрямків досліджень при цьому, було обґрунтування курсу компартійного керівництва на злам непу і ліквідацію нової буржуазії. Але положення про те, що непманська буржуазія зазнала поразки в результаті „економічного змагання” з соціалістичним сектором економіки майже не підкріплювалось ніякими даними. Позаекономічні, а часто і репресивні методи регулювання приватновласницького сектору економіки трактувалися як вимушені дії з боку радянської держави проти незаконної (підпільної) діяльності непманів. Проте на даному етапі в історичній науці відбувались (хоч і дуже повільно) процеси накопичення нових джерельних матеріалів, хоча більшість архівних фондів (особливо в партійних архівах) ще були недоступні для масових дослідників.

Перехід радянського керівництва в середині 1980-х рр. до політики гласності, „перебудови” соціалістичного суспільства зумовив актуалізацію історії непу. Критичному переосмисленню були піддані причини переходу до нової економічної політики, діяльність ВКП(б) у 1920-ті роки, оцінка ролі приватного капіталу в економіці країни, причини та наслідки ліквідації непу. Загалом, можна говорити про початок якісно нового етапу в дослідженні запропонованої проблеми.

Джерела та література

1. Преображенский Е.А. Основной закон социалистического накопления // Пути развития: дискуссии 20-х годов. – Л., 1990. – С. 65–67.
2. Преображенский Е.А. Основной закон социалистического накопления // Пути развития: дискуссии 20-х годов. – Л., 1990. – С. 89–90.
3. Коэн С. Бухарин. Политическая биография. 1888–1938. – М., 1988. – С. 236.
4. Бухарин Н.И. Текущий момент и основы нашей политики. – М., 1925. – С. 23.
5. Четырнадцатый съезд ВКП(б). 18–31 декабря 1925 г. Стеногр. отчет. – М., 1926. – С. 297.
6. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т. 1. Май 1927–ноябрь 1929 / Под ред. В. Данилова. – М., 1999. – С. 320.
7. Кондурушкин И.С. Частный капитал перед советским судом: Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам. 1918–1926. – М.; Л., 1927.
8. Ларин Ю. Частный капитал в СССР. – М.; Л., 1927.
9. Сігал Б.В. До питання про приватний капітал на Україні: Стат.-екон. нариси. – Харків, 1929.
10. Копалкин В.М. Частная промышленность СССР. – М.; Л., 1927;
11. Свержин Л. Приватна промисловість України (капіталістична і кустарно-робітничка) // Більшовик України. – 1928. – № 18. – С. 45–58; Гусаров І. Роль приватного капіталу в промисловості України // Більшовик України. – 1927. – № 7–8. – С. 9–21; Броневи А. Злочинні шляхи нагромадження приватного капіталу: Практика спекулятивного капіталу на Україні. – Харків, 1929; Корохов Л. Пути ухода частного капитала // Финансы и народное хозяйство. – 1930. – № 34 (146). – С. 18–19; Корохов Л., Кербель М. Состояние недоимочности частного сектора на Украине // Финансы и народное хозяйство. – 1930. – № 29 (193).
12. Манько В. Частник и общественные организации // Финансы и народное хозяйство. – 1928. – № 50 (110). – С. 16–17; Сігал Б. В. Приватний капітал на шляху ліквідації // Більшовик України. – 1930. – № 7. – С. 62–75; Мінаєв С.В. Приватний капітал в народному господарстві України // Більшовик України. – 1929. – № 5. – С. 58–72; Звоницкий А. Свертывание частной торговли // Хозяйство Украины. – 1929. – № 5. – С. 32–44; Шаталов Д. Рабочие бригады в борьбе с недоимочностью на Украине // Финансы и народное хозяйство. – 1930. – № 17 (181); Шульга Н. Астрономия в обложении // Финансы и народное хозяйство. – 1930. – № 20(21) (184/185).
13. Глезерман Г. Ликвидация эксплуататорских классов и преодоление классовых различий в СССР. – М., 1949.
14. Марьяхин Г.Л. Налоговая система СССР. – М., 1952; Нариси розвитку народного господарства Української РСР. – К., 1949.
15. Морозов Л.Ф. Решающий этап борьбы с нэпманской буржуазией. (Из истории ликвидации капиталистических элементов города. 1926–1929 гг.). – М., 1960.
16. Погорельский В.П. Политика КПСС в отношении частного капитала в промышленности и торговле СССР (1917–1927). – М., 1960; Морозов Л.Ф. К вопросу о периодизации истории борьбы с нэпманской буржуазией // Вопросы истории. – 1964. – № 12. – С. 3–17; Архипов В.А., Морозов Л.Ф. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле. 20-е – начало 30-х годов. – М., 1978; Трифонов И.Я. Очерки истории классовой борьбы в СССР в годы нэпа (1921–1937). – М., 1960; Трифонов И.Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР. – М., 1975.
17. История социалистической экономики СССР. – Т. 3. – М., 1976; От капитализма к социализму: Основные проблемы переходного периода в СССР. – Т. 1. – М., 1981.
18. Розвиток народного господарства Української РСР. – Т. 1. – К., 1967; Історія Української РСР. – Т. 6. – К., 1977; Історія народного господарства Української РСР у 3 т., 4 кн. – Т. 2. Створення соціалістичної економіки (1917–1932). – К., 1984.
19. Єрмак О.П. Політика Комуністичної партії щодо залишків капіталістичних елементів на початку реконструктивного періоду // Український історичний журнал. – 1973. – № 4. – С. 46–54; Кучер А.Е. Ограничение и вытеснение нэпманской буржуазии из промышленности и торговли Украинской ССР // Вопросы истории СССР. – 1987. – Вып. 32. – С. 68–77.
20. Кульчицкий С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). – К., 1979.
21. Поляков Ю.А. Советская страна после окончания гражданской войны: территория и население. – М., 1986; Изменения социальной структуры советского общества 1921 – середина 30-х годов. – М., 1979; Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917–1937. – К., 1987; Турченко Ф.Г. Основні зміни в соціально-класовій структурі міського населення України в 20-ті роки // Вісн. Харк. ун-ту. – 1976. – № 145. – С. 68–74; Турченко Ф.Г. Дрібнобуржуазні і буржуазні верстви в соціально-класовій структурі міського населення радянської України в 20-ті роки // Питання історії СРСР. – 1978. – Вип. 23. – С. 30–39; Бородкин Л.И., Свищев М.А. Социальная мобильность в период нэпа. К вопросу о росте капитализма из мелкого производства // История СССР. – 1990. – № 5. – С. 105–121.
22. Турченко Ф.Г. Основні зміни в соціально-класовій структурі міського населення України в 20-ті роки // Вісн. Харк. ун-ту. – 1976. – № 145. – С. 71.